

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930 (4 УКР); 94(977)

Ярослав Калакура

КОМПЛЕКС “СОВКОВОСТІ” ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті з'ясовуються сутність і механізми процесу комунізації, ідеологізації та советизації історичної науки, процес успадкування їх негативних наслідків, зокрема синдрому совковості в українській пострадянській історіографії, висвітлюються сучасні прояви методологічної розмитості, стереотипного мислення, пріоритету ідеології і політики над науковістю, ностальгії за минулим, прислужництва і пристосуванства, запропонована типологія істориків радянської доби і обґрунтована необхідність диференційованого підходу до оцінки їх творчості. Розглянуті шляхи декомунізації історії України та системи історичної освіти.

Ключові слова: історична наука, історіографія, українська історіографія, історія і влада, комунізація істориків, колаборація, декомунізація історії, комплекс совковості, синдром “молодшого брата”, історична пам'ять.

Оскільки історична наука, як і будь-яке інше наукове знання, розвивається за принципом наступності та спадкоємності, їй властиве збереження не тільки позитивних, але й негативних традицій, а також стереотипів. Їх живучість найчастіше виявляється в своєрідних комплексах (лат. complex – зв'язок, поєднання), які Зігмунд Фрейд та Карл Густав Юнг характеризували як групи уявлень, пов'язаних з певним психічним або емоційним станом. У психоаналізі поняття комплекс трактується, зазвичай, як синонім комплексу неповноцінності. З поміж комплексів, успадкованих частиною українських істориків від радянської минувшини, найбільш живучими виявились тісно пов'язані між собою комплекси “совковості”, “молодшого брата” і “синдром комунізації”. Вони сформувалися в процесі багатолітньої комунізації історії та істориків, нав'язування ідей “кровного братства росіян і українців”, їх “віковичної дружби”, формування “совкової” свідомості і ненависті до всього західного, які, незважаючи на чверть століття, що минає з часу розпаду СРСР і краху советської моделі комунізму, демонструють свою живучість і виступають одним із чинників кризових явищ новітньої української історіографії. “Совковість” – не що інше як певна ущербленість особистості, соціально-психологічний і свідомісний, а інколи й світоглядний комплекс, віруси якого глибоко проникли у всі сфери суспільного життя і, на жаль, спроможні негативно впливати на свідомість молодого покоління. Його носієм виступає такий собі архетип “homo soveticum” – продукт советської тоталітарної системи, нащадок якого пристосувався до умов ринкової економіки, приватної власності і навіть демократії, зовнішньо модернізувався, але зберіг комплекс спотвореної свідомості. Як “наркотична” залежність від ідеологічних міфів комуністичного минулого і ностальгія за ними, він показав свою живучість передусім на теренах АРК та Донбасу. За словами опозиційного російського історика Андрія Зубова,

звільненого з посади професора МДІМВ за підтримку Майдану і засудження російського вторгнення в Україну, нині на сході України воюють совкова і європейська свідомості, два типи культури і цивілізації [1].

Звернення до проблеми комплексу “совковості” і “синдрому комунізації історії” набуває особливої *актуальності* в контексті принципу наступності та генераційного підходу до історіографії, а також у світлі ухвалених Верховною Радою України низки законів про декомунізацію українського суспільства, про заборону пропаганди комуністичних та нацистських режимів. В умовах трансформації України, її реформування та інтеграції в ЄС і трансатлантичні структури існує небезпека реваншу консервативних сил і повернення до практик тоталітарних часів. Майдан Гідності став пересторогою тим, хто солідаризується з прихильникам путінського режиму в його авторитарно-великодержавницьких намаганнях зробити демарш до сталінсько-гітлерівської політики історичної пам’яті, встановити тотальний контроль за істориками і закрити рот тим, чий погляд не співпадає з лінією Кремля. Можна згадати створення при президенті РФ спеціальної “комісії з протидії фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії”, закриття Бібліотеки української літератури у Москві, переслідування очільників Українського конгресу.

Отже, проблема комплексу совковості в історичній науці є актуальною, вона невіддільна від побутування інших негативних явищ, зумовлених співвідношенням понять “історія і політика”, “історик і влада”, “історик і час”, які своїми витокami сягають доби пізньої античності. Візантіїщина в історії і політиці позначилася і на українській, а ще більшою мірою – на російській історіографіях, на творчості М. Карамзіна й М. Погодіна, з їх особистою відданістю царям та імператорам. З конфліктом історії і політики зіткнувся в першій третині ХХ ст. видатний український історик Михайло Грушевський, однак, не прогнувся перед можновладцями [2, с. V–XXIV], хоч і став жертвою репресій тоталітарного режиму. Традиції прислугування владі сягнули апогею в умовах сталінізму та авторитаризму, коли історична наука була вкрай одержавлена і комунізована. Більшовики, керуючись принципом партійно-класового трактування історичного процесу і розглядаючи історію як важливий і дієвий інструмент політики маніпулювання свідомістю та ідейного впливу на суспільство, а істориків – як “бійців ідеологічного фронту”, націоналізували не лише фабрики і заводи, але й історію, встановили повний контроль за історіописанням, змушуючи науковців дотримуватися вироблених правил, обслуговувати владу, оспівувати і виправдовувати її політику. Під контролем тоталітарного режиму опинилися як особистість історика, так і його творчість [3]. До незгідних з лінією партії та з офіційним каноном історії застосовувались репресії і переслідування.

Монополія правлячої комуністичної партії, над якою тривалий час стояли ВЧК-ДПУ-НКДБ-КДБ як її збройні зағони, поширювалася на всі сфери суспільного життя, включаючи й науку. При цьому гуманітарні (суспільні) науки, серед яких особлива роль відводилась історії КППС, були на пріоритетному рахунку. В середині 1930-их рр. газета “Правда” наголошувала, що історична наука має перебувати в руках більшовиків і “стати найбільшою зброєю в боротьбі за соціалізм” [4]. Компартія всеціло замкнула на себе вироблення та реалізацію політики в сфері історичної науки та історичної пам’яті, створення та діяльність установ історичної науки, контроль за підготовкою і розміщенням кадрів істориків у наукових і навчальних закладах, визначення тематики та ідейної спрямованості досліджень, змісту наукової і навчальної літератури, її публікацію. Ця політика реалізовувалась через партійні організації академічних установ і вишів, зокрема, Істпарт, Інститути червоної професури, а також через “партійних комісарів” у середовищі самих істориків,

які посідали привілейоване становище і виступали “затягненими” борцями за чистоту “марксизму-ленінізму”. Перед істориком радянської доби завжди ставились наступні ультимативні умови: або він дотримується партійної лінії, або він – ворог радянської влади, соціалізму і народу, націоналіст і шкідливий елемент. Подібна практика послідовно реалізується путінським режимом у Російській Федерації. Були спроби повернення до політики диктату і в недавній історії України, а елементи конфлікту влади та історичної науки, відсутність належного діалогу і комунікації остаточно не зникли з порядку денного деяких країн західної демократії.

Автору цих рядків, хоч і народженому в Галичині ще до встановлення советського режиму, але з молодих літ умонтованому в радянську систему ідеологічних структур і “цінностей” (навчання в школі, педучилищі, університеті, піонерська організація, комсомол, партія), довелося виховуватись під впливом людей сталінської епохи (правда, вони були далеко не однакові), відчути на собі механізми міфологізації та фальсифікації історії, пройти суперечливий шлях українського радянського історика, починаючи з часів хрущовської відлиги до горбачовської гласності й відновлення незалежності, особисто бути на якійсь хвилі життя серед провідників партійно-державної політики у галузі історичної науки і в сфері підготовки професійних істориків, на власному досвіді пересвідчитись у фарисействі, нікчемності та аморальності компартійного режиму. Маючи в кишені партійний квиток, я не переставав бути українцем, ідентифікувати себе з Україною, і любити її. Ці почуття прищеплювали мені батьки, так би мовити, з колиски. Це й дозволило вже в часи горбачовської перебудови швидше від деяких інших колег прозріти, самокритично оцінити свою діяльність, розкаятися у допущених помилках, очиститись від нашарувань тоталітарної методології і долучитись до активного відродження національних традицій української історіографії.

З висоти пережитого і набутого досвіду, видається актуальним і доцільним, на основі врахування уже наявних праць, присвячених советізації та ідеологізації історії [5], шляхом методів ретроспекції, критично розглянути сутність, процес і механізми насадження совкової свідомості і комунізації історичної науки, на основі джерельних свідчень, і власних спостережень висвітлити формування відповідного синдрому, і окреслити його сучасні прояви та негативні наслідки для української історіографії. При цьому, автор не поділяє нігілістичного ставлення до всієї історіографії радянської доби, і наполягає на необхідності послідовної диференціації наслідків комунізації для різних розділів історичної науки та їх представників, творчі та життєві принципи яких часто не співпадали.

Який зміст мають поняття “комунізація” і “советізація” (терміни належать Леніну) науки взагалі та історичної зокрема? Мова йде про планомірне і цілеспрямоване насадження комуністичного диктату та марксистської ідеології, обмеження прав людини інтелектуальної праці, нівелювання свободи творчості [6]. Комунізація історичної науки ще в більшій мірі носила примусовий і тотальний характер, почавшись із штучного пристосування традиційної історіографії до теорії вульгарного марксизму, тобто до так званого історичного матеріалізму, отримала продовження у накиданні на неї статусу “ідеологічної зброї” в боротьбі за соціалізм, методологічного монізму, зокрема, принципу “партійності” під виглядом об’єктивності та науковості, абсолютизації формаційного і класового підходу до історичного процесу, орієнтації не на історичну правду, а на “політичну доцільність”. Особливо негативно позначилась на історичній науці її сталінізація, яка проводилась на основі листа Сталіна “О некоторых вопросах истории большевизма” до редакції журналу “Пролетарская революция” (1931), постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) “Про викладання громадянської історії в школі” (1934), канонізації “Короткого курсу історії

ВКП(б)”. Непоправної шкоди історичній науці, її морально-етичним засадам було завдано політикою тотального безбожництва та атеїзації історії і суспільства. Все це вкрай негативно відбилосся на становищі історичної науки в УРСР у 1930–1950-х рр., яка опинилася у справжніх лежачих позиціях тоталітаризму [7].

Оновленим каноном історії початку хрущовської відлиги стали схвалені ЦК КПРС зловісні Тези до 300-річчя так званого возз’єднання України з Росією, які узаконювали оцінки української історії, і визначали дозволені межі її дослідження. Серед інструментарію комунізації ключове місце відводилось безпосередньо партійним інституціям: ідеологічним відділам ЦК КПРС і місцевих органів, Інституту марксизму-ленінізму та його філіалам, Академії суспільних наук, Вищим партійним школам, партійним видавництвам і офіційним друкованим органам партії. Процес комунізації історії проводився під гаслом стандартизації і “неухильного дотримання принципу партійності і класовості” як вищої форми об’єктивності, утвердження, за словами О. Гордона, своєрідної “культури партійності”, “інтуїтивної партійності”, яка означала безкомпромісну боротьбу “пролетарської” советської історіографії з “буржуазною”, підпорядкування і звірку поглядів вченого на те чи інше явище або подію в історії з узаконеними владою офіційними оцінками і шаблонами [8, с. 8, 12, 17, 118, 175, 252]. Фактично комунізація історії призвела до того, що вона перестала бути наукою в класичному розумінні слова, а набула ознак слухняної служниці режиму та інтерпретатора його політики. Найбільш негативні наслідки комунізації історичної науки в Україні, яка, за словами Л. Зашкільняка, перебувала під особливим наглядом, під пресом комуністичної ідеології та соціально-економічного детермінізму [9, с. 13–29], пов’язані з її деукраїнізацією, з вихолощуванням із неї всього, що пов’язане з національною свідомістю, національним патріотизмом, із витісненням української мови зі сфери науки, освіти та історіописання.

Спроби десталінізації, започатковані ХХ з’їздом КПРС, аж ніяк не зупинили традиційну лінію на комунізацію суспільства, ключова роль в якій й надалі відводилася історичній науці. Однак, навіть дозована критика культу особи Сталіна посіяла сумніви в суспільстві щодо сакральності політики партії, породила шістдесятництво й дисидентство. Моє покоління, відчувши “санкціоновану свободу”, сподівалося, що буде запропонована інша, оновлена модель соціалізму, але советські танки в Угорщині й Чехословаччині завдали руйнації цій ілюзії, хоча ідея “соціалізму з людським обличчям” залишалася привабливою для багатьох. “Вітер хрущовських перемін” не змінив нашарування “сталінізму без Сталіна”, який ще в 1930-х рр. придумав і реалізував класичну рокировку: зумів розгромити створений ним Істпарт руками самих істпартівців. Практика боротьби з істориками зусиллями самих істориків зберігалася упродовж існування тоталітарної системи. Комунізація торкнулася усіх розділів історичної науки, хоча й меншою мірою археології, давньої історії, медієвістики, але навіть у цих галузях знань отримали поширення догматизм, демагогія, спотворення наукової етики, доноси і “чорне” рецензування. Цитування “класиків” марксизму-ленінізму, партійних документів набуло характеру обов’язкового ритуалу [10, с. 135–171], який міг слугувати громовідводом від можливої критики. За таких умов чимало істориків намагалися дистанціюватися від політично загострених і ангажованих тем, особливо української минувшини, свято дотримуючись ідеологічної нейтральності та табу на заборонені проблеми.

Сказане повністю стосується комунізації української історичної науки, яка розпочалася з більшовицької окупації України в 1919 р., із советизації Української академії наук, створення спеціальних наукових установ марксистського спрямування, із насадження догматизму, особливо після гострої критики “яворщини”, знищення наукової школи М. Грушевського, з

маргіналізації української історіографії та її переорієнтації на канон Москви. Що це означало на практиці? З часів Леніна, а ще більше Сталіна, партійно-радянський режим послідовно проводив курс на централізацію і регламентацію діяльності історичних установ, їх наукового персоналу. Українським історикам, починаючи від Д. Багалія, О. Гермайзе, М. Грушевського, М. Слабченка, О. Оглоблина, Д. Яворницького, М. Яворського і закінчуючи М. Марченком, О. Касименком, М. Брайчевським, І. Бойком, Ф. Шевченком та ін., доводилось вести певну дипломатичну, інколи подвійну гру з владою, демонструвати лояльність, часом навіть загравати з нею, висловлювати подяку за “довір’я і турботу про науковців”, а водночас залишатись на ґрунті науки. Можна згадати таких істориків як В. Баран, С. Білокінь, В. Білоцерківський, В. Калініченко, П. Гудзенко, І. Гуржій, М. Івасюта, Я. Ісаєвич, О. Карпенко, С. Королівський, С. Макарчук, Ю. Пінчук, І. Рибалка, І. Сенченко, К. Стецюк, М. Супруненко, П. Тронько, Ф. Турченко, Г. Швидько та ін., які в тогочасних енциклопедичних виданнях фігурували як “українські радянські історики”, віддавали пріоритет акценту на “українські” й не приховували своєї українськості. Як зазначав О. Оглоблин, український історик перебував у “двох лещатах”: ідеологічних і національно-політичних. Він був змушений постійно дотримуватись офіційної історичної схеми, і користуватися примусово-унормованою термінологією [11, с. 57–59]. На руйнівні наслідки русифікації української історії та згубний вплив на неї совєтської схеми на початку 1980-х рр. в діаспорному часописі звернув увагу відомий діяч українського руху і правозахисник Юрій Бадзьо [12, с. 83–87, 54–64]. Крім того, залишалася повна залежність українських істориків від ідейних та методологічних настанов Кремля, а ті, що не визнавали цієї залежності, часто-густо відлучалися від наукової та педагогічної роботи, піддавалися репресіям та гонінням, потрапляли під каральну психіатрію. Тут можна згадати дисидента, багаторічного в’язня совєтських концтаборів, історика Валентина Мороза, звільненого в 1965 р. з викладацької роботи в Івано-Франківському педінституті і засудженого за участь у націоналістичному русі і антирадянську пропаганду. Переслідувань зазнавали науковці Інституту історії Олена Апанович, Сергій Білокінь, Ярослав Дзира, Юрій Пінчук, доцент Київського університету Раїса Іванова та ін. В часи брежнєвщини з’явилася спокуса взяти під партійно-кадебістський контроль свідомість істориків новими методами, вдаючись до засобів психіатрії.

За роки тоталітаризму була сформована струнка система комунізації історії та істориків, яка встановлювала зверху: а) визначення єдиної методології та ідейно-політичних засад досліджень; б) замовну тематику праць; в) сувору цензуру і рецензування (закрите і публічне) робіт на етапах рукопису, верстки та публікації; г) централізовану систему організації підготовки кадрів істориків за єдиними програмами, на основі строгого індивідуального відбору студентів за політичними якостями; д) включення керівників історичних установ і їх підрозділів, а також завідувачів кафедр і викладачів, зокрема історії КПРС та інших суспільних наук до основної, або облікової номенклатури партійних органів. Комунізація відбувалася через членство істориків в партії, їх висування на партійну і державно-управлінську роботу, обов’язкову участь у пропагандистській діяльності, через централізовану систему атестації, перепідготовки кадрів і підвищення кваліфікації.

Наскільки результативною була комунізація історичної науки? Ретроспективний аналіз тогочасної історіографії і мої власні спостереження засвідчують, що далеко не всі історики піддавались ідеологічній обробці і ставали фанатиками комуністичної пропаганди. Найбільш покірним виявилось міжвоєнне і перше повоєнне покоління істориків, хоча й серед них було чимало людей критично налаштованих до системи, зокрема І. Крип’якевич,

М. Петровський, І. Бойко, К. Гуслистий, О. Касименко, М. Марченко, М. Ткаченко, Ф. Шевченко, М. Брайчевський, С. Гутянський, Я. Дашкевич, П. Калиниченко, А. Катренко, М. Ковальський, М. Кравець, О. Апанович, С. Білокінь, Я. Дзира, О. Компан, Я. Кісь та ін.

За десятиріччя тотального впливу комуністичного режиму на історичну науку методами “партійного керівництва”, своєрідної “селекції” кадрів йому вдалося сформувати особливий тип советського історика [13, с. 37–38], який вже не міг жити і працювати самостійно, без партійних настанов, а очікував кожного з’їзду, пленуму, виступу вождя для отримання дороговказу. В дослідницькій роботі превалювала думка про пріоритетне значення в методології та джерельній базі досліджень партійних документів, які розглядалися як “критерій перевірки ідейної спрямованості та достовірності інших джерел” [14, с. 361]. Відбувалася не тільки інтелектуальна, але й моральна деградація частини істориків, які вдавалися до взаємних доносів, наклепів, цькування, наклеювання ярликів тощо. девальгувалася інтелектуальна творчість [15, с. 293–294]. Багато істориків, серед яких і я, були вимушені приховувати свої політичні та ідейні переконання, замовчувати національну свідомість, демонструвати показну лояльність і готовність до співпраці з режимом. Образно висловлюючись, відбувся конфлікт півкуль мозку: “права” сторона не розуміла “ліву”. Це зумовлювалось тим, що моє покоління істориків формувалося в добу трансформаційних перемін, хрущовської відлиги, шістдесятництва, критики культу особи та празької весни. Навчаючись на історичному факультеті Чернівецького державного університету на межі 1950-х – 1960-рр., мав змогу побачити різне сприйняття його викладачами реформ М. Хрущова. Одні, як М. Ліщенко, І. Гриценко, П. Михайлина однозначно підтримували переміни, інші демонстрували спротив будь-яким критичним висловлюванням на адресу Сталіна. Подібну картину спостерігав під час навчання в аспірантурі Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Поряд з відвертими сталіністами на зразок О. Бородіна, Г. Нікольникова, котрі виявляли виняткову запопадливість у боротьбі за “чистоту марксизму”, в “розвінчуванні ідейних збочень” і “буржуазно-націоналістичних фальсифікацій”, були викладачі ліберальних цінностей: І. Шевченко, В. Столяренко, М. Буцько, М. Варшавчик, М. Матвійчук, В. Позняк, П. Шморгун, П. Яцків та ін. [16, с. 93].

В інтер’єрі хрущовської епохи зароджувалась нова генерація істориків, третину якої складали вихідці з села. Її основна частина отримала кращу фахову підготовку, і під впливом ХХ з’їзду набагато критичніше ставилась до радянської минувшини, ніж її учителі. І все ж для більшості істориків в УРСР 1950–1980-х рр. була властива, з одного боку, послухність, неминуча оглядка на праці, що виходили в Москві й Ленінграді і сприймалися як стандарти історіописання, а з другого, обов’язкова лайка на адресу “українських буржуазних націоналістів” як підстраховка від підозр і критики. В їх неоднорідному середовищі, в т.ч. і серед істориків КНРС, можна умовно виділити декілька груп, дещо конкретизуючи підходи В. Яремчука до їх типології [17, с. 124]: а) так звані “советські історики” – завзяті догматики, сталіністи і ортодокси, які ретельно прислужували режиму, послідовно, а інколи й сліпо виконували партійні настанови, нерідко поширювали фальшиві погляди та стереотипи (в народі їх представників називали “доктори фальсифікаційних наук”); б) конформісти, які кон’юнктурно або й пасивно сприймали існуючі стандарти історіописання, здебільшого пристосовувались до умов, піддавались тиску, не демонструючи власну позицію; в) нонконформісти, які постали на тлі згорання “відлиги” і “творчо”, якщо не критично, сприймали директиви партії, допускаючи деякі розходження із традиційним канонам; г) націонал-комуністи, які намагалися трактувати події і факти з позиції ідеології комунізму з національним обличчям та українського

автономізму; д) замасковані опозиціонери, які писали “для шухляди”; е) історики-дисиденти, котрі жорстоко переслідувались.

Чи не найбільшої шкоди завдала комунікація самій історії України, нищучи її національні академічні традиції, накидаючи на неї “марксистську” схему російської советської історії, ідею “старшого брата” та російської “патріотизації спільного історичного процесу”, формуючи совкове бачення української історії. Започатковане в середині 1920-х –1930-х рр. насадження сталінських уявлень про історичний процес в Україні і тенденції його розвитку, продовжувалось у повоєнні роки. Советська концепція історії функціонувала як релігія і носила агресивний характер по відношенню до будь-якого іншого розуміння історичного процесу. Підтвердженням цього стали ідеологічні репресії, так звана “ждановщина”, погроми історичної науки і академічного Інституту історії України в часи Л. Кагановича [18], згадувані партійні тези 1954 р., присвячені фальшивому концепту “возз’єднання України з Росією [19], постанова ЦК КПРС 1969 р. щодо суспільних наук, “інтернаціоналістські” настанови 1972 р. [20, с. 9–10], а також “маланчукізм” як форма ідеологічного пресу в Україні в часи В. Щербицького та ін. Крок за кроком узаконювались офіційні версії історії, за якими, наприклад, українці разом з іншими східними слов’янами відносились до історичної спільноти “руській народ” як прямого спадкоємця “древнерусского народа” часів Київської Русі, а приєднання України до Росії після Переслава, як і утворення СРСР, оцінювались як “споконвічна мрія українців”, що носили, мовляв, “добровільний характер” і стали “великим благом” для України. Основи зародження української державності пов’язувались лише з жовтневим переворотом 1917 р. і утворенням УСРР. Натомість борці за національне визволення і самостійну соборну українську державу, починаючи від киеворуських і галицько-волинських князів, гетьманів І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи, лідерів Української революції 1917–1921 рр. М. Грушевського, С. Петлюри, П. Скоропадського, Є. Петрушевича і, закінчуючи діячами ОУН та УПА Є. Коновальцем, А. Мельником, С. Бандерою, Р. Шухевичем, оголошувались “ворогами і підлими зрадниками” українського народу. Всіляко замовчувались масові репресії й голодомори, а советська окупація західноукраїнських земель розглядалася як “возз’єднання України”, німецько-радянська війна 1941–1945 рр. трактувалась як “Велика вітчизняна”, а перемога над гітлерівцями приписувалась здебільшого “великому російському народу”. До речі, цю тезу взяв на озброєння і розвинув В. Путін, заявляючи, що Росія мало не самостійно розгромила гітлерівців, без союзних республік і антигітлерівської коаліції. Після 1972 р. в умовах так званого “маланчукізму” в радянській історіографії в Україні запанували “унормована” оцінка і трактування історичних подій, виключно з позицій нових партійних документів і “союзних” праць [21, с. 47]. За таких умов українська радянська історіографія, ізольована від світової історичної науки, контактів з діаспорними істориками, була приречена на провінційність і маргіналізацію. І хоч за роки незалежності України більшість стереотипів і штампів советської історіографії вдалося подолати, однак, їх синдром, як і комплекс совкості все ще помітні.

Що означає “синдром комунізації істориків” в сучасних умовах? Як відомо, термін “синдром” грецького походження (нагромадження, збіг). Йдеться про успадкування стійких ознак певного явища або процесу, зумовлених спільними або подібними механізмами виникнення і побутування. Хоч цей термін має здебільшого медично-психологічний характер, він отримав застосування в суспільних процесах і соціальних явищах. Це своєрідна хвороба, психопатологія, яка поєднує сукупність різних симптомів, успадкованих або засвоєних від попередніх умов побутування, має здатність передаватись новим поколінням і виступає як травмована свідомість людини або реакція травмованої психіки на

повсякдення [22, с. 13–14]. Вона може бути властивою як окремим людям, так і певним групам або співтовариствам, у тому числі й історичним, нерідко виступає як конфлікт старих стереотипів і нових підходів, як прояв депресії, психології жертви, як занижена або завищена самооцінка, спад інтелектуальної діяльності, боязнь новизни.

Синдром комунізму – це, насамперед, методологічна колаборація, консервативне мислення і неприйняття нового, хронічне невдоволення сучасним життям, включаючи вороже ставлення до інших ідейних течій, зокрема, до інших наукових шкіл, ідеологій, до націоналізму, релігії, західних цінностей, а також різні фобії, наприклад, страх покарання за будь-яке відхилення від партійної чи офіційної лінії, тощо. Як найбільш характерні *симптоми* синдрому комунізації історії та істориків? Це покірність і орієнтація на директиви зверху, ідеологічна зацікленість і зашореність, ортодоксальність і догматичне мислення, русоцентризм, цитатно-ілюстративне історіописання, довільне ставлення до джерел, відсутність власної позиції, неприйняття плюралізму поглядів, прислужництво владі чи окремим політичним партіям, висвітлення історії України в контексті історії СРСР і в повному відриві від світового історичного процесу. Перехідний період від радянського тоталітаризму до трансформації українського суспільства на засадах демократії та євроінтеграції засвідчив, що синдром комунізації, як і совкова свідомість, носить транзитний характер. Ця транзитність найбільш яскраво виявляється у розмитості ментальності частини сучасних істориків, у стилях їх інтелектуального мислення та дослідницьких практик, у спробах штучно звузити “територію історика”. Чимало його носіїв не тільки залишились у полоні старих соціогуманітарних схем, почуття ностальгії за минулим, але й виступають його апологетами, демонструють розгубленість перед сучасними викликами, переживають депресію. Не секрет, що деякі історики з деформованою свідомістю все ще продовжують сповідувати марксистську методологію, глорифікують радянську дійсність, багато хто з них, отримавши свободу творчості, не зумів нею розпорядитися, а дехто розгубився у методологічних і світоглядних орієнтирах. Сепаратистсько-антиукраїнські сили в Криму, на Донбасі та деяких інших регіонах, де упродовж двох останніх десятиріч активно діяли симоненківці, наполегливо підживлювали комуністичний синдром, при підтримці регіоналів, консервували радянські стереотипи, демонстративно використовували комуністичну символіку, включаючи й портрети Сталіна, діяли в інтересах Росії. Чимало викладачів історії України, зомбованих комуністичною пропагандою і розчулених ностальгією за минулим, продовжували плисти за радянськими сценаріями, заперечуючи більшовицьку окупацію України, голодомор, масовий характер репресій, руйнівні наслідки етноциду і тотальної русифікації, замовчуючи масштаби українського національно-визвольного і опозиційного рухів. Це простежувалося в консервації рудиментів радянського режиму в навчально-методичній літературі, опублікованій в часи міністра Табачника, в проблематиці, а ще більше у змісті дисертаційних робіт, захищених не тільки у Криму, Донецьку, Харкові, Одесі, але й Дніпропетровську і Києві. Цілком очевидно, що там, де синдром комунізації отримав найбільшу прописку, там, де “заморожувались” і консервувались совєтські кліше і монументальні пам’ятники комуністичним вождям, там тепер російська адміністрація і окупаційні війська.

“Нове дихання” отримав комплекс совковості і синдром комунізації у свідомості істориків, які залишились в анексованому Криму, і на поки що непідконтрольній Україні території Донбасу. Деякі з них дійшли до того, що заявляють про неможливість функціонування так званих ДНР і ЛНР в “єдиному політичному полі” з Україною. Цю ідею обстоює колишній вихованець історичного факультету Донецького університету Павло Губарев – недавній

“народний губернатор Донбасу”, а один із місцевих археологів К. Красильников навіть намагається довести існування окремої “луганської раси” [23].

Поширеною хворобою пострадянської історіографії є *криза теми* як складова кризових явищ в українській історичній науці [24]. У чому її сутність? Поряд із багатьма новими і актуальними темами бачимо чимало штучно актуалізованих дріб’язкових проблем і другорядних постатей, переформатованих із радянських кліше. Торкаючись інших наслідків синдрому комунізації для української історіографії, варто звернути увагу на вузькість і однобічність джерельної бази багатьох досліджень, некритичне ставлення до інформації, почерпнутої з архівних документів, у т. ч. репресивних органів, доступ до яких суттєво розширився, особливо після прийняття відповідного закону України. Відчувається дефіцит державної уваги до діяльності історичних установ, прояви дискримінації в оплаті праці науковців і викладачів, комерціалізація видавничої діяльності, спроби перетворити історію в товар, а істориків – у ремісників, що працюють на замовлення. Мають місце і депрофесіоналізація частини працівників історичного співтовариства, недооцінка джерельних свідчень, ігнорування встановленням їх достовірності, факти механічного запозичення сумнівних відомостей із других рук, зловживання інформацією, почерпнутої з джерел Інтернету і соціальних мереж. Не можна обминути ще один парадокс сучасної історіографії: якщо в радянську добу природний об’єкт наукового дискурсу – історія України – був підмінений історією КПРС (її “керівна і спрямовуюча роль” червоною ниткою проходила через усі праці громадянських істориків), то чималий масив публікацій з історії України й тепер будується за схемою радянських історико-партійних досліджень із застосуванням найбільш популярного для них поняття “боротьба”.

Не дивлячись на помітне оновлення сучасного кадрового складу істориків (більшість серед них – це люди, які почали професійно формуватися або народилися в часи горбачовської перебудови і відновлення незалежності України), методика і стиль історіописання мало чим відрізняється від радянських трафаретів. Із синдромом комунізації пов’язаний своєрідний спосіб мислення окремих істориків, насамперед совкова свідомість, що виявляється у фанатичній вірі в радянські ідеологічні міфи, рабській психології, популістській риторичній агресії та максималізмі. Совок живе минулим і ненавидить сучасні новації, він прихильник твердої руки і ворог демократії та західних цінностей. Для його свідомості характерні подвійна мораль, боязнь особистої відповідальності, абстрактні почуття справедливості і соціальної рівності, одномірність оцінок, нетерпимість до думки іншого, очікування на опіку з боку держави і привілеї.

Все ще епізодичний характер носять творчі контакти українських істориків із західними колегами, надто повільно запроваджуються інноваційні дослідницькі технології, слабо використовуються зарубіжні гранти, лише одиниці беруть участь у міжнародних проєктах.

Аналізуючи наслідки ідеологічного зомбування українських істориків, варто враховувати, що більшість з них стали жертвами системи і політики влади, а це означає, що не можна поголовно звинувачувати усіх їх у колаборації та пристосуванстві. Реальні факти засвідчують, що режиму не вдалося зробити історичне співтовариство однорідним, монолітним і покірним. Більше того, з політики тоталітаризму в сфері історичної науки суспільство виносить повчальні уроки, які слугують пересторогою втручанням влади в дослідницький процес. З приходом до влади команди В. Януковича, спільнота істориків поділилася: частина продовжувала залишатися на національно-демократичній платформі і виявилася в опозиції до влади, інша – демонструвала “перемогу над націоналістами і бандерівцями”, взявшись за переписування підручників в дусі інтернаціоналізму і російсько-української дружби. Як це не прикро, але тоді було

зроблено спробу реставрувати контроль над працями істориків і практику репресій до них, що викликало суспільне збурення. Свідченням протесту проти повернення до советської практики стало вересневе 2010 р. Звернення істориків 28 українських університетів та академічних інститутів, 10 незалежних дослідницьких організацій, державних музеїв та архівів до президента України В. Януковича, генерального прокурора і голови СБУ з приводу застосування командно-адміністративних методів і незаконного затримання директора Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”, науковця-історика Руслана Забілого, а також проти зміни векторів політики національної пам’яті, використання неприпустимих методів ревізії і цензурування наукових здобутків істориків у царині дослідження Голодомору 1932–1933 рр., політичних репресій і збройного етапу боротьби за незалежність України [25]. На жаль, це не єдиний приклад. У грудні того ж року було звільнено з посади директора державного архіву Сумської області Геннадія Іванушенка, який в числі перших із архівістів ініціював оцифрування документальних матеріалів з історії голодомору-геноциду і визвольного руху на Сумщині. Мали місце спроби ліквідувати Музей Української Народної Республіки, створення узгоджених із РФ підручників із історії України. Неприпустимими видаються й нинішні спроби вивести історію України за рамки нормативних дисциплін навчальних планів університетів.

Євромайдан і Революція Гідності рішуче відкинули спроби відродження тоталітаризму, засвідчили євроінтеграційний вибір України, внесли серйозні корективи в процес самоідентифікації українського суспільства, реалізацію його прагнень до глибинних реформ, у т. ч. у сфері суспільних відносин, науки та історичної партії. До речі, професор Стенфордського університету Френсіс Фукуяма назвав Євромайдан “грандіозною історичною подією, однією із найвизначніших у наш час” [26]. Було б великою суспільною трагедією, якби ідеї Майдану, подвиг “Небесної сотні” не отримали належного висвітлення в історичній науці і реального продовження в будівництві Нової України.

Комплекс совковості і синдром комунізації виявляються і в системі професійної історичної освіти, підготовки істориків, включаючи кадри вищої кваліфікації. Нині вона зосереджена більш як у 40 вишах України, зокрема у провідних національних університетах з класичним минулим: у Києві, Харкові, Львові, Одесі, Чернівцях. Вагомий досвід у цій ділянці набули університети в Дніпропетровську, Запоріжжі, Чернігові, Черкасах, Івано-Франківську, Луцьку, Полтаві, Тернополі та ін. На жаль, і вона багато в чому залишилася радянською з властивими їй жорсткою стандартизацією і регламентацією, яка надто повільно реформується. Все ще недостатньо залишається методологічна, історіософська, історіографічна, джерелознавча та професійно-історична підготовка майбутніх істориків, вузька спеціалізація та індивідуалізація магістерських та аспірантських програм. Рудиментом советського контролю за підготовкою науково-педагогічних кадрів залишається практика діяльності спадкоємця одіозного ВАКу – департаменту атестації кадрів вищої кваліфікації міністерства освіти і науки та його атестаційної колегії, що не вписується у досвід західних країн і йде в розрив з курсом на розширення автономії академічних установ та університетів, насамперед тих, що мають статус науково-дослідницьких.

Таким чином, симптоми комплексу совковості та “синдрому комунізації історії та істориків” виявились досить живучими, вони не відмерли автоматично разом із крахом тоталітарної системи, демонструють властивість успадковуватись і передаватись як новим поколінням науковців, так і владі в її політиці історичної пам’яті. Найбільш поширеними із симптомів цих комплексів у сучасній практиці історіописання є стереотип про “пріоритет ідеології і політики над науковістю”, звичка ставити політичну доцільність вище історичної

правди. У цьому зв'язку заслуговують підтримки праці дослідників, спрямовані на викриття злочинів комуністичного режиму, на руйнування і спростування советських стереотипів і міфів, на доведення неспроможності спроб їх симпатиків видати крах комунізму як фатальне “викривлення” ідеї або як результат “підривної діяльності заходу” [27]. Ностальгію за “советським проектом” всіляко підживлюють ідеологи “русского міра” та їх прислужники в Україні. Ось чому необхідно, з одного боку, підвищувати методологічну зрілість українських істориків, повніше використовувати зарубіжний досвід країн, зокрема Польщі, Латвії, Литви, Естонії, Словаччини, Чехії та ін., які швидше позбулися рудиментів комунізму, а з другого, глибше досліджувати на особистісному рівні психологічні аспекти творчого процесу різних поколінь у тоталітарну добу. Одна з проблем багатьох сучасних українських істориків, у т.ч. нової генерації, полягає у невизначеності та конфлікті кількох методологій, у їх “плавани” між залишками радянського нормування і постмодерністськими підходами до історіописання. Відповідаючи на суспільні виклики, зумовлені анексією Росією АР Крим, гібридною війною проти України, яка має у своєму змісті й війну історичних пам'ятей, дуже важливо формувати в членів українського історичного співтовариства почуття громадянської відповідальності та громадянської совісті, по-новому досягнути ідею французької школи “Анналів” про активну соціальну позицію історика.

Список використаних джерел

1. *Режим* доступу: <http://wz.lviv.ua/interview/127437-andrii-zubov-na-skhodi-ukrainy-voiuut-sovkova-ta-ievropeiska-svidomosti>.
2. *Тельвак В.* Між історією і політикою: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року // Михайло Грушевський. Твори у 50 томах. – Т. 46. – Кн. II. – Л.: Світ, 2015. – С. V–XXVI.
3. *Дубровский А. М.* Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е годы). – Брянск: БГУ им. И. Г. Петровского, 2005. – 800 с.; Историк и власть: советские историки сталинской эпохи. – Саратов: Наука, 2006. – 282 с.
4. *Правда.* – 1936. – 27 січня.
5. *Дашкевич Я. Р.* Дорогами української Кліо: про стан історичної науки в Україні. – К., 1993. – 47 с.; *Водотика С. Г.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – К., Херсон, 1998. – 172 с.; *його ж.* “Соціальне замовлення” історичній науці УСРР (1920–1930-ті рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 195–298; *Кошур А. П., Кошур В. П.* Історіографія історії України. – Чернівці, 1999. – 520 с.; *Удод О. А.* Історія і духовність. – К.: Генеза, 1999. – 148 с.; *Яремчук В. П.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острого, 2009. – 524 с.; *Портнов А.* Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011. – 237 с.; *Калакура Я. С.* Українська історіографія: курс лекцій. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.; *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія: ПУ НАН України. – К., 2013. – 566 с.; *Ясь О. В.* Историк і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.). – У 2-х ч. – Ч. 2. – К.: ПУ НАН України, 2014. – 680 с. та ін.
6. *Ярошевский М. Г.* Сталинизм и судьбы советской науки // Репрессированная наука. – Л.: Наука, 1991. – С. 9–11; *Орлов И. Б.* Историк сталинской эпохи на “фронте исторической науки” // Харківський історіографічний збірник: Вип. 11. – Х.: ХНУ ім. В. Каразіна, 2012. – С. 117–130.
7. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936–1956 рр.) Зб. документів і матеріалів у 2 част. – Ч. I. – К., 1996. – 146 с.
8. *Гордон А. В.* Великая французская революции в советской историографии. – М.: Наука, 2009.
9. *Гордон А. В.* Великая французская революции в советской историографии. – М.: Наука, 2009.
10. *Защильняк Л. О.* Замітки про сучасну українську історіографію // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – № 15. – К., 2009. – С. 13–29.
11. *Сидорова Л. А.* “Руководящая цитата в советской историографии середины ХХ века // История и историки: историографический вестник, 2006. – М., 2007. – С. 135–171.
12. *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963.
13. *Бадзьо Ю.* Знищення і русифікація української історії в советській Україні // Український історик. – 1981. – № 1–4. – С. 83–87; 1982. – Ч. 1–2. – С. 54–64.
14. *Советская историография* / Ред. Ю. Н. Афанасьев. – М.: РГГУ, 1996. – С. 37–38; *Сидорова Л. И.* Советская историческая наука середины ХХ века: синтез трех поколений историков. – М.: ИРИ РАН, 2008. – 294 с.; *Калакура Я.* Образ українського радянського історика в

контексті інтроспекції // Ейдос. – Вип. 8. – К.: ПУ НАН України, 2015. – С. 41–53. 15. *Источниковедение истории СССР*. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 361. 16. *Савенок Л.* Вчений-історик і суспільство в УСРР часів непу: характер і наслідки взаємодії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – № 7. – С. 293–294. 17. *Коцур А.* Світ історіографії – дивовижний і захоплюючий // *Часопис української історії*. – Вип. 12. – К., 2012. – С. 93. 18. *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – С. 124. 19. *Зневажаєна Кліо*: Збірн. – К.: ПУ НАН України, 2005. – 594 с. 20. *Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)*. – К.: Політвидав України, 1954. – 32 с. 21. *Важные задачи исторической науки* // *Вопросы истории КПСС*, 1973. – № 5. – С. 9–10. 22. *Запильняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історіографія // *Українська історіографія на зламі XX і XXI ст.: здобутки і проблеми*. – Львів, 2004. – С. 47. 23. *Рябчук М.* Постколоніальний синдром. Спостереження. – К.: К.І.С., 2011. – С. 13–14. 24. Режим доступу: <http://miastok.su/istoriki-politologi-luganska>. 25. *Головко В. В.* Історіографія кризи історичної науки. Український аспект. – К.: ПУ НАН України, 2003. – 228 с. 26. Режим доступу: arhiv.ukrpohliad.org/news.php/news/4934. 27. *Режим доступу: vidia.org/2915/47942*. 28. *Биденко В.* В плену у призрака комунізму. – К.: ВД “Персонал”, 2008. – 152 с.

Ярослав Калакура

КОМПЛЕКС “СОВКОВОСТИ” ПОСТСОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Изъясняется сущность и механизмы процесса коммунизации, идеологизации и советизации исторической науки, процесс унаследования их отрицательных последствий, в частности синдрома совковости в украинской постсоветской историографии, освещаются современные проявления методологической размытости, стереотипного мышления, приоритета идеологии и политики над научностью, ностальгии за прошлым, приспособленчества, предложена типология историков советского времени и обоснована необходимость дифференцированного подхода к оценке их творчества. Рассмотрены пути декоммунизации истории Украины и системы исторического образования.

Ключевые слова: историческая наука, историография, украинская историография, история и власть, коммунизация историков, коллаборация, декоммунизация истории, комплекс совковости, синдром “младшего брата”, историческая память.

Yaroslav Kalakura

“SOVKOVOST” COMPLEX OF POST-SOVIET HISTORIOGRAPHY

The article investigates the nature and mechanisms of communization process, indoctrination and history sovyetizatsia, the process of inheriting their negative effects, in particular “sovkovost” syndrome in the post-Soviet Ukrainian historiography, highlights contemporary manifestations of methodological blur stereotypical thinking, ideology and priority policy on scientific, nostalgia, servility and conformity, typology proposed by historians of the Soviet era and the necessity of a differentiated approach to the assessment of their work. They studied the ways of decommunisation of Ukraine’s history and historical education system.

Key words: historical science, historiography, Ukrainian historiography, history and power Communization historians, Collaboration, de-communization history sovkovosti complex syndrome, “younger brother” historical memory.